

DOI: <https://doi.org/10.54338/18294200-2026.1-01>**ԳԵՈԷԿՈԼՈԳԻԱ ԵՎ ԿԵՆՍՍԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ****ԴԱԼՄԱՅԻ ԱՅԳԻՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ.****ԲՆՈՒԹՅԱՆ, ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՄԱՐՈՒՄ****Մարիամ Ավետիսի Ավագյան*, Դիանա Միերի Ամիրյան,****Սաթենիկ Կարենի Սիմոնյան, Քրիստինե Սուրենի Սահակյան***Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան, ք. Երևան, ՀՀ***mavagyan@nuaca.am*

Քաղաքային կանաչ տարածքներն առողջ և կայուն քաղաքային միջավայրի ձևավորման կարևորագույն պայմաններից են՝ նպաստելով միկրոկլիմայի կարգավորմանը, կենսաբազմազանության պահպանմանը և բնակչության կյանքի որակի բարելավմանը: Երևանի զարգացման ծրագրերում նշվում է, որ քաղաքի կանաչ տարածքները կազմում են ընդհանուր մակերեսի շուրջ 30 %-ը, սակայն ներկայացված տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ մեկ բնակչի հաշվով հանրային կանաչ տարածքը փաստացի ավելի փոքր է, քան պաշտոնապես հայտարարվում է: Հաշվարկների համաձայն այն 2019 թ. կազմել է 5,02 մ², իսկ 2023 թ. նվազել է մինչև 4,4 մ²: Այս իրավիճակում առանձնահատուկ կարևորություն են ստանում քաղաքի պահպանված կանաչ տարածքների բեկորները, որոնցից մեկը Դալմայի այգիներն են: Աշխատանքում ուսումնասիրվել են Դալմայի այգիների պատմական զարգացումը, տարածքային փոփոխությունները և դրանց բնապահպանական ու մշակութային նշանակությունը: Պարզվել է, որ երբեմնի շուրջ 790 հա տարածքից այսօր պահպանվել է մոտ 230 հա, որոնք ունեն կարևոր ներուժ Երևանի միկրոկլիմայի կայունացման, կենսաբազմազանության պահպանման և քաղաքային էկոհամակարգերի վերականգնման համար: Առաջարկվում է Դալմայի այգիներին տալ պետական պահպանվող տարածքի՝ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի կարգավիճակ, ինչպես նաև կիրառել բնահեն վերականգնման մոտեցումներ՝ ներառյալ տեղական բուսատեսակների վերականգնումը, անձրևաջրերի հեռացման համակարգերը և էկոտուրիզմի զարգացման հնարավորությունները: Ներկայացված նորարարական առաջարկները կարող են նպաստել Երևան քաղաքի կայուն զարգացմանը, կանաչ տարածքների պահպանությանը և քաղաքային բնապահպանական խնդիրների մեղմմանը:

Բանալի բառեր. Դալմայի այգիներ, պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, Երևանյան լիճ, կայուն քաղաքներ

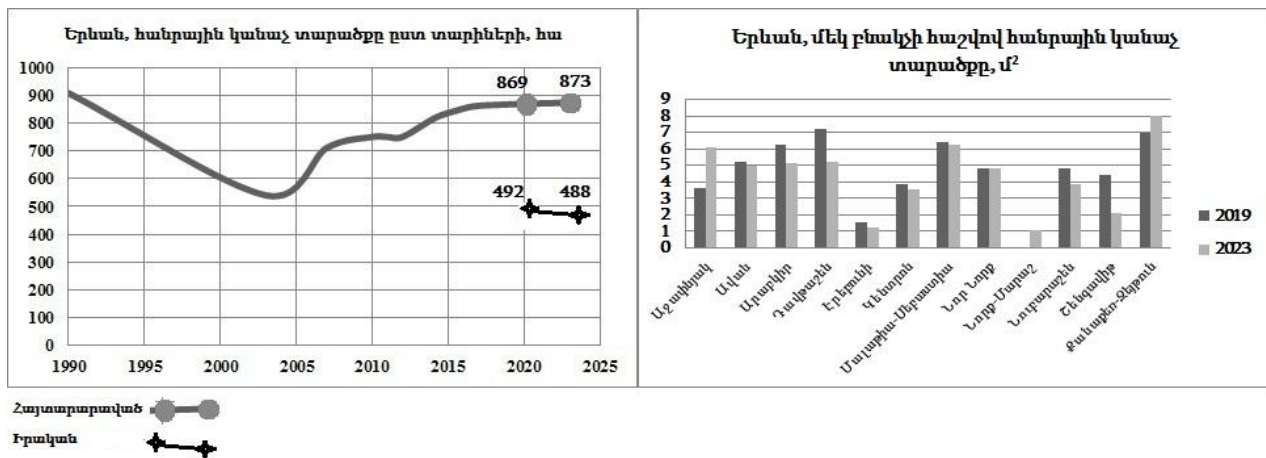
Ներածություն

Առողջ քաղաքային միջավայրն այսօր առաջնային պահանջ է, իսկ դրա համար առաջին պայմանը կանաչապատ տարածքների առկայությունն է: Կանաչ տարածքները լուծում են քաղաքի բնապահպանական խնդիրները, իսկ քաղաքի բնակիչների համար ապահովում են նաև

մարդակենտրոն միջավայր: Երևանի 2017թ. «Կանաչ քաղաք» գործողությունների ծրագրում [1] և 2024–2028 թթ. հնգամյա ծրագրի [2] տվյալների համաձայն՝ քաղաքի ընդհանուր կանաչ տարածքները պաշտոնապես կազմել են մոտ 6760 հա, ինչը Երևանի ընդհանուր մակերեսի մոտ 30 % -ն է: Կանաչ տարածքներ են բուսականության ամեն տեսակի ծածկերը, ներառյալ ծաղկաթմբերը և սիզամարգերը՝ թե հանրային, թե մասնավոր տարածքները:

Ժամանակակից քաղաքներում մեկ անձի համար պետք է ապահովվի 20 մ² հանրային կանաչապատ տարածք ըստ Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության (ԱՀԿ), նվազագույնը պետք է կազմի 9 մ²/անձ:

Ըստ պաշտոնական տվյալների Երևանում մեկ անձին հասնում է ընդամենը 7,6 մ² հանրային կանաչ տարածք: Սակայն Երևանի քաղաքապետարանի 2017 թ. «Կանաչ քաղաք» գործողությունների ծրագրում, 2023 թ. հաշվետվության մեջ և Երևանի զարգացման 2024–2028 թթ. հնգամյա ծրագրում ներկայացված տվյալների հիման վրա կատարված հաշվարկների համաձայն մեկ բնակչի հաշվով հանրային կանաչ տարածքը Երևանում կազմում է ոչ թե 7,6 մ² կամ 8 մ², ինչպես հաճախ նշվում է, այլ այն 2019 թ. կազմել է 5,02 մ², իսկ 2023 թ. նվազել է մինչև 4,4 մ², այսինքն, չորս տարվա ընթացքում նվազել է 0,62 մ² -ով: Հանրային կանաչ տարածքները կազմում են քաղաքի ընդհանուր կանաչ տարածքների ընդամենը 7,22 %-ը (նկ. 1):

ա)

բ)

Նկ. 1. Երևան քաղաքի հանրային կանաչ տարածքը. ա-ըստ տարիների (հա), բ-մեկ բնակչի հաշվով (մ²)

Երևանի բնապահպանական վիճակը, հատկապես հանրային կանաչ տարածքների անխնա կրճատումը պահանջում է փրկված կանաչ բեկորների պահպանում և խնամք: Նման մի բեկոր է Դալմայի այգիները:

Գետատ և Հրազդան գետերի միացման վայրի հարթ ու բերրի հովիտն ուրարտական ժամանակներից ինտենսիվ կերպով մշակվել է, հիմնվել են այգիներ, կառուցվել են ջրանցքներ: Այգիներից առավել հայտնի են Սարդարի և Դալմայի այգիները: Ըստ Զվարթնոցում հայտնաբերված ուրարտական սեպագիր արձանագրության (նկ. 2)՝ Դալմայի այգիներն ստեղծվել են Ռուսա Բ

(Ք. ա. 685-645 թթ.) արքայի օրոք, իսկ Ք. ա. 764-735 թթ. կառուցված Դալմայի ջրանցքը ոռոգել է Թեյշեբաինի (Կարմիր բլուր) քաղաքի մերձակա այգիները [3]:

Նկ. 2. Ռուսա Բ - ի սեպագիր արձանագրությունը Ջվարթեթում

Դալմայի այգիների վերականգնումն ըստ պատմագրության կապվում է պարսից վերջին սարդար Հուսեյն Ղուլի խանի (1807-1828 թթ.) անվան հետ [4], ով նորոգել ու մաքրել է ջրանցքը, թունելի միջոցով ջուրը հասցրել է Դալմա, ու այգիները ջրվել են [5]: 1829-1830 թթ. Դալմայի այգիների թիվը հասնում էր 145-ի [4], որոնք աչքի էին ընկնում խաղողի, մրգերի բազմազան տեսակներով և ոռոգման յուրօրինակ համակարգով: 1914 թ. դրությամբ Դալմայում գրանցված էր 53 այգի [6]: Երևանի այգիների, մասնավորապես Դալմայի մասին տեղեկություններ են հաղորդում եվրոպացի ճանապարհորդներ Ֆրեդերիկ Դյուբուան դը Մոնպերեն, Ժոզեֆ Պիթոն դը Տուրնեֆորը, Իվան Շոպենը:

Հնում Դալմայի այգիներն զբաղեցրել են հսկայական տարածք, սկիզբ առնելով Ծիծեռնակաբերդի բլրից, ձգվել մինչև Ջվարթեթ: Մինչև 2000-ական թթ. զբաղեցրել են 790 հա, որից այժմ պահպանվել է 230 հա: Դալմայի այգիները եղել են գինեգործության կենտրոն, 1950 թ. Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ բացվել են յոթ մառաններ 420 գինու կարասներով: Կարասներում հայտնաբերվել են խաղողի կորիզներ, որոնց ուսումնասիրությունները պարզել են, որ դրանք այսօր էլ Դալմայի այգում աճող խաղողի տեսակներն են՝ եզանդարի, խարջի (ոսկեհատ), ասքյարի (նազելի), մսխալի [5, 7]: Այգին ունեցել է մշակովի խաղողի մեծ բազմազանություն, նաև թթի, ծիրանի, խնձորի տասնյակ տեսակներ: Այգիների արժեքներից է նաև մինչ օրս պահպանված թմբային խաղողագործությունը, որի շնորհիվ այսօր առկա են տեղական տեսակներ:

Դալմայի այգիները կենսաբազմազանությամբ և հինավուրց պատմամշակութային հուշարձաններով հարուստ, շուրջ 2800-ամյա պատմություն ունեցող հնագիտական համալիր են: Դրանք մեծ արժեք են ներկայացնում ոչ միայն Երևան քաղաքի, այլև ողջ Հայաստանի համար: Այգիները 1931 թ. սկսած, պատկանել են Շահումյանի շրջանի կոլտնտեսությանը, իսկ Հայաստանի անկախացումից հետո՝ 1990-ական թվականներին, տեղական իշխանություններն այգիները վարձակալությամբ հանձնել են հողօգտագործողներին:

Դալմային հարող և այգիներին մաս կազմող Սարդարի այգին 1927 թ. հատկացվել է Խաղողագործության, պտղագործության և գինեգործության գիտահետազոտական ինստիտուտին՝ որպես տարածք, որտեղ մշակվել է խաղողի շուրջ 80 տեսակ, մինչև 2004 թ. այգին ընդգրկված է եղել ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակում: Դալմայի այգիները մինչև 2000 թ. ընդգրկված են եղել ՀՀ բնության հուշարձանների պետական ցանկում՝

790 հա պահպանական տարածքով, նպատակ ունենալով այդ տարածքը պետության կողմից պաշտպանության տակ առնել, այնտեղ արգելված կամ սահմանափակված էին շինարարությունը, հողային աշխատանքները կամ այլ վնասակար գործունեություններ՝ հուշարձանը կամ բնական միջավայրը պահպանելու նպատակով:

2003 թ.-ից, ապա ՀՀ Կառավարության 2004 թ. թիվ 19/41 որոշմամբ և քաղաքաշինական ռազմավարության բացակայության պայմաններում, սկսվեց այգիների տարածքի յուրացումը [8], արդյունքում հիմնովին ավերվել է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի 2015 թ. փաստագրած թաղակապ կառույցներից մեկը, իսկ այգու հիմնական տարածքը կառուցապատված է:

2019 թ. «Դալմայի այգիներ» պատմահնագիտական վայրում ուսումնասիրությունների ժամանակ հայտնաբերվեցին և փաստագրվեցին Ք. ա. 2-1-ին հազարամյակներով թվագրվող մեկ դամբանաթումբ, 19-20-րդ դդ. բազմաթիվ շինությունների (հնձան, մառան, կացարան) ավերակներ և 19-րդ դարասկզբի կանգուն և կիսաքանդ, թաղակապ ծածկով 6 հնձան [9]:

Երևանի միկրոկլիմայի կայունացման և բնապահպանական խնդիրների լուծման համար պահանջված է Դալմայի այգիների 230 հա վերականգման ու պահպանման մոտեցումների մշակումը: Այս աշխատանքի նպատակն է՝ վեր հանել Դալմայի պահպանված այգիների ներուժը քաղաքի բնապահպանական խնդիրների լուծման, կլիմայի կայունացման համատեքստում, նաև կենսաբազմազանության առումով (ինչը համահունչ է 2026 թ. Երևանում կայանալիք ՄԱԿ-ի Կենսաբանական բազմազանության մասին կոնվենցիայի կողմերի 17-րդ համաժողովի (COP17) նպատակի հետ [10]), մշակել նորարարական առաջարկներ, որոնք կարող են նպաստել Երևան քաղաքի կայուն զարգացմանը, կանաչ տարածքների պահպանությանը և քաղաքային բնապահպանական խնդիրների մեղմմանը:

Նյութեր և մեթոդներ

Աշխատանքի իրականացման ընթացքում ուսումնասիրվել է Դալմայի այգիների մասին գիտական գրականությունը՝ ուշադրություն դարձնելով, թե այգիներն ինչ ներուժ ունենին և այսօր ինչ վիճակում են Երևանը կայուն քաղաք դարձնելու համատեքստում [11]: Ուսումնասիրվել են նաև հասարակական կազմակերպությունների կողմից 2003 թ.-ից Դալմայի այգիների փրկությանը միտված փորձագիտական աշխատանքները և դրանց արդյունքները:

Հավաքագրվել են տվյալներ տարածքի պատմական անցյալի, ֆունկցիոնալ փոփոխությունների և ներկա վիճակի վերաբերյալ: Նշված մեթոդաբանությունը թույլ է տվել համակարգված ուսումնասիրել Դալմայի այգիների ներկա վիճակը, բնահեն վերականգման և զարգացման հնարավոր ուղիները:

Դալմայի այգիների մասին գիտական գրականության ուսումնասիրման ընթացքում առանձնացվել են այգիների կենսաբազմազանության պահպանման ներուժը, դրա պատմահնագիտական և մշակութային նշանակությունը:

Երբեմնի Դալմայի այգիները տեղավորված էին Երևանի արևմտյան մասում, Հրազդան գետի աջ ափին, Այգեձոր գյուղի դիմաց, Կենտրոն, Աջափնյակ, Մալաթիա-Սեբաստիա վարչական շրջանների և Կիլիկիա թաղամասի միջև պարփակված հատվածում (նկ. 3, 4): Աշխարհագրական դիրքն ունի հարավ-արևմտյան թեքություն և բնակլիմայական պայմանները՝ լուսավորություն և ջերմային պայմաններ, նպաստավոր են այգեգործության համար, պատահական չէ, որ եղել է կարևոր խաղողագործական կենտրոն:

Նկ. 3. Դալմայի այգիների տեղադիրքը Երևանում

Ռուսա Բ (Ք. ա. 685-645 թթ.) արքայի կողմից նման աշխարհագրական դիրք և բնակլիմայական պայմաններ ունեցող տարածքի ընտրությունն այգեգործության համար հուշում է, որ «կայուն քաղաքների» սկզբունքները հիմնարար սկզբունքներ են եղել հայկական քաղաքաշինության համար ընդհանրապես [12, 13] և արդեն այդ ժամանակաշրջանում հաստատված քաղաքակրթության համար, որ այժմ մարդկությունը պարզապես քայլեր է անում հին ու մոռացված սկզբունքների վերականգնման համար, քանի որ այսօր այդ սկզբունքներն անսահման պահանջված են կյանքի կայունության ապահովման համար:

Վերջին տարիների պեղումների ժամանակ նաև փաստագրվել է մեկ դամբարանաթումբ (Ք. ա. 2-1 հազարամյակ), տարատեսակ գտածոների շարքում՝ զանազան կավանոթների բեկորներ, կենդանիների ոսկրեր, վանակատի ցլեպներ, ապակյա սրվակների բեկորներ և ժամանակակից կավե ու մետաղական բազմապիսի առարկաներ: Հայտնաբերվել են բազմաթիվ կառույցների ավերակներ, վեց կիսավեր հնձան կամ մառան: Հնձաններից մեկն այգու արևելյան մասում է՝ Մ. Մելքոնյան խճուղով առանձնացված հատվածում: Այժմ այն կիսավեր է, որոշ հատվածներ էլ՝ վթարային: Դալմայի այգիներում առկա հնձաններից մեկի 3D վերակազմությունը, իրականացված Ռուբեն Սարգսյանի կողմից [14], ներկայացված է նկ. 5-ում:

Նկ. 4. Դալմայի այգիների ներկա սահմանները

*Նկ. 5. Դալմայի այգիներում առկա հնձաններից մեկի 3D վերակազմությունը՝
իրականացված Ռուբեն Մարգարյանի կողմից*

Միջնադարում այգիներում խաղողագործությունը շարունակվել է, այդ մասին վկայում են գինու հնձանները, կառուցված 17-18-րդ դարերում: Դրանցից շատերը, թեև կիսաքանդ, սակայն դեռևս գոյություն ունեն այգու տարածքում:

Այգում մինչև օրս պահպանվում է Դալմայի ջրանցքը, որը ծառայել է այգիների ոռոգմանը: Դալմայի այգիների շուրջ մի քանի ոռոգման ջրանցքներ են եղել [15]: Դրանք միջնադարյան ոռոգման յուրահատուկ համակարգի օրինակներ են, կարևոր պատմամշակութային արժեք են ներկայացրել Երևանի զարգացման պատմության մեջ: Դալմայի այգիներում գործել է երկրագործության բարձր մշակույթ [16]: Դալմայի այգիները երկկենցաղների և սողունների մի շարք տեսակների համար մինչ օրս ծառայում են որպես բնակավայր և հանդիսանում են կայան միգրացվող թռչունների համար: Կարևոր հանգամանք է, որ այգիներին մոտ է գտնվում Երևանյան լիճը, որպես ջրային թռչունների միգրացիայի հանգրվան:

Այգիների պահպանված 230 հա տարածքն այսօր շրջապատված է անբարենպաստ միջավայրով՝ անհամաչափ շինություններ, տրանսպորտով ծանրաբեռնված ուղիներ, աղմուկ ու փոշի: Նման իրավիճակում կենսաբազմազանության պահպանման հեռանկարը պահանջում է սկզբունքային մոտեցում:

Արդյունքներ և քննարկում

Աշխատանքում կատարված հետազոտությունը բացահայտում է կրկին անգամ, որ Դալմայի այգիների վերականգնումը Երևանի կլիմայական խնդիրների լուծման և կենսաբազմազանության զարգացման համար մեծ ներուժ է և առաջնային խնդիր: Դա հնարավորություն է Երևանին մասամբ վերադարձնել երբեմնի կանաչապատ և հարուստ կենսաբազմազանությամբ տարածքը՝ դրա զարգացման համար կիրառելով նորարարական և բնահեն լուծումներ: Օրգանական կապի մեջ լինելով Հրազդանի կիրճի, Երևանյան լճի և Ծիծեռնակաբերդի բարձունքի հետ՝ այգիները ձևավորում են քաղաքային լանդշաֆտի յուրօրինակ ներդաշնակություն (նկ. 6):

Նկ. 6. Հրազդանի կիրճը, Երևանյան լիճը և Միծեռնակաբերդի բարձունքը

Աշխատանքում առաջարկվում է .

1. Դալմայի այգիների համաչափ ու անվարան զարգացման համար դրանց տալ պետական պահպանվող՝ **պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի կարգավիճակ**, այն դիտարկել որպես բնության, պատմության ու ժամանակակից քաղաքային մշակույթի համադրված միջավայր և որ կարևոր է, բոլոր առաջարկների մշակումն իրականացնել համապատասխան մասնագետների՝ պատմաբանների, հնագետների և գիտական հանրույթի մասնակցությամբ: Արգելոց-թանգարանի պահպանությամբ պետք է զբաղվի ՀՀ Շրջակա միջավայրի նախարարության Էկոպարեկային ծառայությունը:

2. Տարածքը գոտևորել՝ առավելագույնս պահպանելով բնական միջավայրը, նաև պատմամշակութային և հնագիտական շերտերը: Այգին պայմանական բաժանել երկու գոտու ըստ պատմական փուլերի՝ «Ռուսա Բ» գոտի և «Ուրարտուից Երևան» գոտի (նկ. 7):

- «Ռուսա Բ» գոտու տարածքը պետք է բացահայտի Ուրարտական շրջանից մինչ մեր օրեր հայկական գինեգործության, հողագործության և այգեգործության մշակույթը: Պահպանելով ներկայիս խաղողի այգիները և խաղողագործների գործունեությունը՝ որպես տեղական տեսակների պահպանության ներուժ, հնարավորություն ստեղծել Էկոտուրիզմի զարգացման համար:

- «Ուրարտուից Երևան» գոտին ներկայացնում է տարածքի պատմական շերտերը՝ ուրարտական ժառանգությունից մինչև ներկա Երևանի այգեգործական ավանդույթներ: Տարածքում ունենալ բացօթյա ցուցադրությունների համար նախատեսված տարածք, հնագույն ոռոգման համակարգերի մոդելներ, ինտերակտիվ թանգարան, տեղադրել պատմական ակնարկ պարունակող տեղեկատվական վահանակներ և ողջ տարածքի լուծումներում կիրառել Արարատյան թագավորությունը հիշեցնող սիմվոլների տարրեր:

- տարածքում տնկել միայն տեղական բուսատեսակներ և ծառատեսակներ (ինվազիվ տեսակների կիրառման արգելք), նորատունկ ծառերի համար կիրառել վիճակի մշտադիտարկային սարքեր՝ էկրանին համապատասխան տվյալների արտացոլմամբ (նկ. 9), ապահովել ստվերային ծառաշարեր՝ ջերմային կղզու ազդեցության նվազեցման համար,
- այգիների ողջ տարածքում թռչունների համար տեղադրել «խելացի» բներ, ինչը կապահովի տարածքում մշտադիտարկման իրականացումը, տվյալների հավաքագրումն ու թարմացումը: Տարածքում կարելի է ունենալ նաև թռչնադիտարկման փոքր հարթակներ,
- տարածքում արահետներն իրականացնել բնական ծածկույթով,
- ապահովել հնարավոր անադմուկ միջավայր, այգու տարածքում բացառել հանրային սննդի վաճառքի կետերը, չնախատեսել կարուսելներ և զվարճանքի այլ տարածքներ (նկ. 10),
- նստարանները լինեն սահմանափակ, իրականացված միայն փայտից կամ կոճղերից,
- տեղադրել աղբամաններ,
- տեղադրել ցայտաղբյուրներ, որոնք որպես խմելու ջրի աղբյուր կծառայեն նաև կենդանիների ու թռչունների համար,
- կիրառել էներգախնայող լուսավորություն՝ մասնագետների հետ խորհրդակցության արդյունքում ընտրելով կիրառվող լուսատուների տեսակները, որպեսզի դրանք լինեն կենսաբազմազանության համար անվտանգ, իսկ տոնական օրերին այգին կարելի է դարձնել տեսանելի և առանձնացող նույնիսկ տիեզերքից դիտարկելի մակարդակով:

Նկ. 10. Դալմայի այգիները՝ անադմուկ միջավայր

Եզրակացություն

Կատարված ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Երևանի հանրային կանաչ տարածքների իրական վիճակը մտահոգիչ է: Քաղաքի արագ կառուցապատման, կանաչ տարածքների կրճատման և քաղաքաշինական ռազմավարության բացերի պայմաններում հատկապես կարևոր են դառնում պահպանված կանաչ տարածքների առանձին բեկորները: Դրանցից առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Դալմայի այգիները, որոնք ոչ միայն ունեն շուրջ 2800 տարվա պատմություն և հանդիսանում են արժեքավոր պատմահնագիտական ու մշակութային համալիր, այլև կարևոր դեր կարող են ունենալ Երևանի բնական միջավայրի պահպանության գործում: Դալմայի այգիները ներկայացնում են պատմականորեն ձևավորված այգեգործական

լանդշաֆտ, որտեղ համակցվում են բնության, մշակույթի և ավանդական երկրագործության տարրերը: Այս տարածքը կարևոր նշանակություն ունի Երևանի միկրոկլիմայի կայունացման, կենսաբազմազանության պահպանման և քաղաքային էկոհամակարգերի վերականգնման տեսանկյունից:

Ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ Դալմայի այգիների պահպանված շուրջ 230 հա տարածքն ունի զգալի բնապահպանական, պատմամշակութային և քաղաքաշինական ներուժ: Այգիների պահպանումը և վերականգնումը կարող է նպաստել քաղաքի կանաչ միջավայրի բարելավմանը, օդի որակի բարձրացմանը, ջերմային կղզու ազդեցության նվազեցմանը, ինչպես նաև քաղաքային լանդշաֆտի պատմամշակութային արժեքների պահպանությանը և հանրային տարածքների կայուն զարգացմանը:

Այս նպատակով առաջարկվում է Դալմայի այգիներին տալ պետական պահպանվող տարածքի՝ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի կարգավիճակ: Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է այգիների կառավարման և վերականգնման գործընթացում կիրառել բնահեն մոտեցումներ՝ ապահովելով տարածքի բնական և մշակութային շերտերի համաժամանակյա պահպանությունը: Այդ շրջանակում կարևոր է տեղական բուսատեսակների վերականգնումը, անձրևաջրերի կառավարման լանդշաֆտային լուծումների կիրառումը, կենսաբազմազանության մշտադիտարկման համակարգերի ներդրումը, ինչպես նաև էկոտուրիզմի զարգացման հնարավորությունների ստեղծումը: Նման մոտեցումը կարող է նպաստել Դալմայի այգիների պահպանմանը՝ դրանք վերածելով Երևան քաղաքի կայուն զարգացման կարևոր բնապահպանական և մշակութային կենտրոններից մեկի:

Գրականության ցանկ.

- [1] Երևանի «կանաչ քաղաք» գործողությունների ծրագիր, Երևան, 2017թ.՝ նախագիծ. <<https://www.yerevan.am/uploads/media/default/0001/65/20e6cb931af2e69ac3fdb4778e3ef5f72f77290c.pdf>> (07.03.2026).
- [2] Երևանի զարգացման 2024–2028 թվականների հնգամյա ծրագիր, Երևան. <<https://www.yerevan.am/uploads/media/default/0002/30/a32deeb211dd39bb03b73eb685bf1647dfe775e6.pdf>> (07.03.2026).
- [3] **Н. Арутюнян**, Корпус урартских клинообразных надписей. «Гитутюн» НАН РА, Ереван, 2001, С. 344–345.
- [4] **Թ. Հակոբյան**, Երևանի պատմությունը (1801–1879 թթ.). Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1959, 607 էջ:
- [5] **Կ. Մերեթյան, Ա. Գրիգորյան**, «Դալմայի այգիներ» պատմահնագիտական վայրը (Ք. ա. VII դ. – XIX–XX դդ.). <<https://armheritage.am/download/%d5%af%d5%a1%d6%80%d5%a5%d5%b6-%d5%ae%d5%a5%d6%80%d5%a5%d5%a9%d5%b5%d5%a1%d5%b6-%d5%a1%d5%b6%d5%a1%d5%b0%d5%ab%d5%bf>>

%d5%a3%d6%80%d5%ab%d5%a3%d5%b8%d6%80%d5%b5%d5%a1%d5%b6-
%d5%a4%d5%a1%d5%ac/?wpdmdl=1413&refresh=69aaa664587351772791396>,
(07.03.2026).

- [6] **Թ. Հակոբյան**, Երևանի պատմությունը (1879–1917 թթ.). Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1963, էջ 168:
- [7] Կարմիր բլուրի (Թելեբախինի) քաղաքատեղի.
<https://web.archive.org/web/20180903153605/http://erebuni.am/index.php?option=com_content&view=article&id=1237&Itemid=702&lang=hy>, (07.03.2026).
- [8] Հայաստանի կանաչների կուսակցությունը պահանջում է վերականգնել Երևանի կանաչ գոտիները. <<https://www.ecolur.org/hy/news/cities/3710/>>, (07.03.2026).
- [9] **Ա. Նալբանդյան**, Դալմայի հնձանի 2023 թ. պեղումների արդյունքները.
<<https://armheritage.am/download/%d5%a1%d6%80%d5%b4%d5%a1%d5%b6-%d5%b6%d5%a1%d5%ac%d5%a2%d5%a1%d5%b6%d5%a4%d5%b5%d5%a1%d5%b6-%d5%a4%d5%a1%d5%ac%d5%b4%d5%a1%d5%b5%d5%ab-%d5%b0%d5%b6%d5%b1%d5%a1%d5%b6%d5%ab-2023-%d5%a9-%d5%ba%d5%a5/?wpdmdl=2843&refresh=69ab0842253b11772816450>>, (07.03.2026).
- [10] Հայաստանն ընտրվել է որպես ՄՄԿ-ի Կենսաբանական բազմազանության մասին կոնվենցիայի կողմերի 17-րդ համաժողովի (COP17) հյուրընկալող երկիր.
<https://www.mfa.am/hy/press-releases/2024/11/01/Armenia_COP_17/12926>, (07.03.2026).
- [11] Կայուն զարգացման նպատակ 11. Կայուն քաղաքներ և համայնքներ.
<<https://armenia.un.org/hy/sdgs/11>>, (07.03.2026).
- [12] **Ս. Կարապետյան**, Հյուսիսային Արցախ. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2004, 616 էջ:
- [13] **Ս. Սարգսյան**, «Տյաք գյուղի պատմական կառուցապատումը». Արցախի հայ ազգային կացարանի ձևափոխման համալիր ուսումնասիրման փորձ. Երևան, 1997, 32 էջ:
- [14] «Դալմայի այգիների» հնձանի 3D վերակազմությունը.
<<https://artsakh.news/am/news/281622>>, (07.03.2026).
- [15] Երևանի պատմական 4 ջրանցքներից մեր օրերում մասամբ պահպանվել են երկուսը՝ Դալմայի և Ումեշինի: <<https://hy.armradio.am/archives/415539>>, (07.03.2026).
- [16] **Վ. Բոդյան**, Երկրագործության մշակույթը Հայաստանում. Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, 510 էջ:

ГРАДОСТРОИТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ САДОВ ДАЛМА: СИНТЕЗ ПРИРОДЫ, ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЫ

Мариам Аветисовна Авакян*, Диана Мгеровна Амирян, Сатеник Кареновна Симонян, Кристине Суреновна Саакян

Национальный университет архитектуры и строительства Армении, г. Ереван, РА

**mavagyan@nuaca.am*

Городские зеленые пространства являются одним из ключевых факторов формирования здоровой и устойчивой городской среды, способствуя регулированию микроклимата, сохранению биоразнообразия и повышению качества жизни населения. Согласно планам развития города Еревана, зеленые зоны занимают около 30% его общей площади. Тем не менее анализ официальных данных показывает, что фактическая площадь общественных зеленых зон на одного жителя существенно меньше, чем указано в официальных источниках. По нашим расчетам, она составляла 5,02 м² на человека в 2019 году и снизилась до 4,4 м² в 2023 году. В таких условиях особое значение приобретают сохранившиеся фрагменты зеленых территорий, среди которых особо выделяются сады Далма. В настоящей работе исследованы историческое развитие садов Далма, пространственные трансформации и их экологическое, культурное и историко-археологическое значение. Установлено, что из первоначальных около 790 га сегодня сохранилось примерно 230 га, обладающих значительным потенциалом для стабилизации микроклимата Еревана, поддержания биоразнообразия и восстановления городских экосистем. В работе предлагается придать садам Далма статус государственного охраняемого объекта — историко-культурного заповедника-музея, а также применять природоориентированные методы восстановления, включая восстановление местной флоры, внедрение систем управления дождевыми водами и развитие экотуризма. Представленные инновационные предложения могут способствовать устойчивому развитию Еревана, сохранению зеленых зон и смягчению экологических проблем в городских условиях.

Ключевые слова: сады Далма, историко-культурный заповедник-музей, Ереванское озеро, устойчивое городское развитие

URBAN PLANNING POTENTIAL OF THE DALMA GARDENS: INTEGRATION OF NATURE, HISTORY, AND CONTEMPORARY CULTURE

Mariam Avagyan*, Diana Amiryan, Satenik Simonyan, Kristine Sahakyan

National University of Architecture and Construction of Armenia, Yerevan, RA

**mavagyan@nuaca.am*

Urban green spaces are a critical component for creating a healthy and sustainable urban environment, contributing to microclimate regulation, biodiversity conservation, and the improvement of residents' quality of life. According to Yerevan's development plans, green areas cover approximately 30% of the city's total land area. However, analysis of official data indicates that the actual amount of public green space per capita is significantly lower than reported. Based on our calculations, public green space

per capita amounted to 5,02 m² in 2019 and declined to 4,4 m² in 2023. In this context, the preservation of remaining green fragments is of particular importance, with the Dalma Gardens representing a key component. This study examines the historical development, spatial transformations, and the ecological, cultural, and archaeological significance of the Dalma Gardens. From the original area of approximately 790 ha, only around 230 ha have survived to the present day, holding substantial potential for stabilizing Yerevan's microclimate, supporting biodiversity, and restoring urban ecosystems. The study proposes granting the Dalma Gardens the status of a state-protected historical and cultural reserve-museum, while implementing nature-based restoration approaches. These include the reintroduction of native plant species, the development of rainwater management systems, and the promotion of ecotourism. The proposed innovative measures may contribute to the sustainable development of Yerevan, the preservation of green spaces, and the mitigation of urban environmental challenges.

Keywords: Dalma Gardens, historical and cultural reserve-museum, Yerevanian lich, sustainable urban development

Ավագյան Մարիամ Ավետիսի, կ.գ.թ., դոց. (ՀՀ, ք. Երևան) - ՃՇՀԱՀ, Շրջակա միջավայրի կառավարման, տուրիզմի և սերվիսի ամբիոն, (+374)93438756, mavagyan@nuaca.am, **Ամիրյան Դիանա Մհերի** (ՀՀ, ք. Երևան) - ՃՇՀԱՀ, Շրջակա միջավայրի կառավարման, տուրիզմի և սերվիսի ամբիոն, բակալավր, (+374)98448244, safariandiana13@gmail.com, **Միմոնյան Սաթենիկ Կարենի** (ՀՀ, ք. Երևան) - ՃՇՀԱՀ, Շրջակա միջավայրի կառավարման, տուրիզմի և սերվիսի ամբիոն, բակալավր, (+374)93466321, sateniksimonyan82@gmail.com, **Սահակյան Քրիստինե Սուրենի, տ.գ.թ., դոց.** (ՀՀ, ք. Երևան) - ՃՇՀԱՀ, Շրջակա միջավայրի կառավարման, տուրիզմի և սերվիսի ամբիոն, (+374)91529327, sks091279@gmail.com

Авакян Мариам Аветисовна, к.б.н., доцент (РА, г. Ереван) - НУАСА, кафедра Управления окружающей средой, туризма и сервиса, (+374)93438756, mavagyan@nuaca.am, **Амирян Диана Мгеровна** (РА, г. Ереван) - НУАСА, кафедра Управления окружающей средой, туризма и сервиса, бакалавр, (+374)98448244, safariandiana13@gmail.com, **Симонян Сатеник Кареновна** (РА, г. Ереван) - НУАСА, кафедра Управления окружающей средой, туризма и сервиса, бакалавр, (+374)93466321, sateniksimonyan82@gmail.com, **Саакян Кристине Суреновна, к.т.н., доцент** (РА, г. Ереван) - НУАСА, кафедра Управления окружающей средой, туризма и сервиса, (+374)91529327, sks091279@gmail.com

Avagyan Mariam, doctor of philosophy (PhD) in Biology, Associate Professor (RA, Yerevan) - NUACA, Department of Environmental Management, Service and Tourism, (+374)93438756, mavagyan@nuaca.am, **Amiryan Diana** (RA, Yerevan) - NUACA, Department of Environmental Management, Service and Tourism, bachelor, (+374)98448244, safariandiana13@gmail.com, **Simonyan Satenik** (RA, Yerevan) - NUACA, Department of Environmental Management, Service and Tourism, bachelor, (+374)93466321, sateniksimonyan82@gmail.com, **Sahakyan Kristine, doctor of philosophy (PhD) in Engineering, Associate Professor** (RA, Yerevan)- NUACA, Department of Environmental Management, Service and Tourism, (+374)91529327, sks091279@gmail.com

Ներկայացվել է՝ 12.03.2026թ.

Գրախոսվել է՝ 20.04.2026.

Ընդունվել է տպագրության՝ 30.04.2026թ.